

**QUAN LA *LENGUA NACIONAL* DESPLAÇA LA LLENGUA
MATERNA A L'ENSENYAMENT: RASTRES DE DOCÈNCIA EN
CATALÀ A COMENÇAMENT DEL SEGLE XIX***

***WHEN THE NATIONAL LANGUAGE DISPLACES THE MOTHER
TONGUE IN EDUCATION: TRACES OF TEACHING IN CATALAN AT
THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY***

JORDI GINEBRA SERRABOU
Universitat Rovira i Virgili

Recibido: 26/10/2022

Aceptado: 22/11/2022

RESUM / RESUMEN

En aquest estudi es proporcionen dues menes de dades. En primer lloc, dades sobre textos escolars en català que s'imprimeixen entre 1800 i 1833. En segon lloc, dades de declaracions i testimoniatges sobre la pervivència del català com a llengua docent durant aquests anys. A continuació es planteja un debat per interpretar l'existència de les dades adduïdes: la continuïtat del català a l'escola malgrat la repressió practicada per les autoritats polítiques des de l'inici del segle XVIII. Primer s'emmarquen en el context de la situació històrica del segle, és a dir, de l'Antic Règim. Després en el context dels canvis polítics que tenen lloc a començament del segle XIX, amb la implantació del nou estat nacional contemporani. La conclusió és que els rastres de docència en català de començament del segle XIX són el testimoniatge final d'unes condicions històriques i

* Aquest treball ha estat finançat parcialment per la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, a través de la Direcció General de Política Universitària i Recerca, amb fons de l'impost sobre estades turístiques ITS 2017-006 (PRD2018/03).

polítiques que s'esvaeixen, ja que en la nova nació espanyola només és possible una llengua nacional: la llengua espanyola.

Paraules clau / Palabras clave: Català, història del català, història de l'educació, llengua i nació

ABSTRACT

This work provides two types of evidence. Firstly, data on school texts in Catalan that were printed between 1800 and 1833. Secondly, data on statements and testimonies on the survival of Catalan as a teaching language during these years. Next, I raise a discussion to interpret the existence of the evidence provided: the continuity of Catalan in school despite the repression practiced by the political authorities since the beginning of the 18th century. First, the data are framed in the context of the historical situation of the century, that is, of the *Ancien Régime*. Then in the context of the political changes that take place at the beginning of the 19th century, with the birth of the new contemporary national state. The conclusion is that the traces of teaching in Catalan at the beginning of the 19th century are the final testimony of historical and political conditions that are vanishing, since in the new Spanish nation only one national language is possible: Spanish.

Keywords: Catalan, History of Catalan, History of Education, Language and Nation.

I. INTRODUCCIÓ

Em plau començar aquest article amb una referència de Josep Massot i Muntaner, traspasat recentment, com a petit homenatge a la seva memòria. En la tercera edició del seu treball sobre la llengua dels mallorquins, el savi monjo benedictí al·ludeix a l'obra *Preceptes, elegancies, kalendas, y frases; que se enseñan en las escuelas de gramatiga de la Provincia de S. Francesch de Mallorca*, i en concret a l'edició de 1829, i remarca: “senyal que en aquell moment, malgrat els esforços oficials per imposar el castellà, el català encara es feia servir a l'ensenyament” (Massot i Muntaner 2017, 341). Efectivament, el fet que un llibre escolar es continuï editant més d'un segle després d'haver-se publicat per primera vegada és sobretot una dada que mostra que l'obra s'utilitzava a les aules. I, en el món educatiu de l'Antic Règim, un text escolar escrit en un idioma es “llegia” —s'ensenyava— en l'idioma en què estava escrit.

Massot no aprofundeix més en la qüestió, perquè no és el propòsit del seu estudi, però la dada que ens ofereix té sens dubte interès per a la història de l'idioma del sistema educatiu a les terres de parla catalana i, més en general, per a la història social de la llengua catalana. Sobretot si tenim en compte dos fets: que hi ha altres dades —abundants— que informen en sentit contrari, i que el discurs tradicional de la historiografia catalana —o un cert discurs— ha donat per descomptat que amb els decrets de Nova Planta, a començament del segle XVIII, el castellà es va imposar a les aules; o, en tot cas, que es va començar a imposar, i que aquesta imposició va culminar el 1768, amb la coneguda Real Cédula de Aranjuez. ¿Què representa, llavors, una edició dels *Preceptes, elegancias, kalendas, y frases* feta el 1829?

En les pàgines que seguiran es pretén donar, almenys parcialment, una resposta a la pregunta que s'acaba de fer. En l'apartat 2 es proporcionen altres dades sobre textos escolars en català que s'imprimeixen entre 1800 i 1833. En l'apartat 3 s'apleguen declaracions i testimoniatges sobre la pervivència del català com a llengua docent durant aquests anys. En els apartats 4 i 5 es planteja un debat per interpretar l'existència de les dades adduïdes: en l'apartat 4 emmarcant les dades en el context de la situació històrica del segle XVIII, i en l'apartat 5 en el context dels canvis que tenen lloc a començament del segle XIX. L'elecció de les dates 1800-1833 és en part convencional, sobretot la primera, que ha estat fixada per les limitacions de la recerca: com més reculem, més dades trobem relacionades amb la presència del català al món escolar, i calia aturar-se en algun punt. La segona data està més motivada: és la que es considera la del final de l'absolutisme borbònic a Espanya (encara que de vegades la data que es dona és la de 1834).

II. DADES (I). TEXTOS ESCOLARS IMPRESOS

La dada que ofereix Massot i Muntaner no és, en realitat, una dada del tot rara. Durant el primer terç del segle XIX l'obra a la qual es refereix l'estudiós mallorquí ja s'havia editat el 1809, el 1814, el 1817 i el 1822 (Marcet i Solà 1998, 388). Una mica abans, el 1791 —tot i que cau fora del període establert—, s'havia publicat a Girona el manual *Clara explicació de las parts, de que constan las oracions gramaticals y altres rudiments molt utils per als principiants de gramatica*, redactat per Josep Micola. Segons Rosa Mut i Teresa Martí (1981, 23), l'edició, en la seva versió catalana, d'alguns dels vells textos tradicionals per a l'ensenyament del llatí —les gramàtiques de Nebrija, de Sempere, de Torrella, la *Summa de temps*, el *Sensus erasmiani*— va tenir

continuitat fins a l'entrada del segle XIX¹. També hi ha alguna impressió vuitcentista del *Compendi breu de las quatre reglas generales de la arismetica practica* de Francesc Ifern (Verrié 1981, 30; Maduell 2001, 49). Totes aquestes edicions testifiquen que el català era encara, poc o molt, llengua de docència. Naturalment, pot ser que el català també es fes servir com a idioma docent amb el suport de material més antic. Per exemple, Rosa Calafat (2017a, 366) indica que les escoles de Menorca van utilitzar el *Nou mètode per aprendrer la llengua llatina* (1762) d'Antoni Portella fins ben entrat el segle XIX. I és que, efectivament, el 1810 els jurats de Maó, en l'“Arreglament” que redacten com a resposta a una petició per a l'establiment de diverses escoles a la ciutat, determinen que el mestre menor de gramàtica ensenyarà amb “ab los rudiments mahonesos” —és a dir, amb l'esmentada gramàtica llatina en català (Pons 1995, 485; Marcet i Solà 1998, 391). I, a partir de l'anàlisi que fan de les versions catalanes manuscrites de la gramàtica de Sempere, Bartomeu Obrador i Adrià Pons (2021, 68) arriben a la conclusió que el català era viu a les aules mallorquines fins a la implantació, amb motiu de la Constitució de 1812, de les escoles nacionals —la recerca sistemàtica (en la línia d'aquests autors) de material docent manuscrit segurament mostraria encara una major presència del català a les aules².

1 De tota manera, en la part de repertori de l'obra, no en consignen cap de posterior al 1799. D'acord amb les dades de Marcet i Solà, sembla que l'última edició en català tant de la *Summa de temps* d'Ignacio de los Valles com del *Sensus erasmiani* són del 1775. Verrié (1981, 19) escriu que alguns exemplars del *Sensus* “estaven en ús encara a 1818.” La *Syntaxis* de Torrella en català sembla que tampoc va arribar al segle XIX. Pel que fa al Nebrija i a la *Prima grammaticae latinae institutio* de Sempere, les dades, quant a la llengua, són més difícils d'interpretar (vegeu per a tot això Marcet i Solà 1998, 4, 13, 37, 53, 81). Tinguem en compte que, per a totes aquestes obres, el contingut de l'expressió “edició en català” no sempre és fàcil d'objectivar, perquè sovint presenten parts en llatí i parts en català, en proporcions variables. La gramàtica d'Andreu Sempere, per exemple, conté, des de la primera edició, del segle XVI, una part de la morfologia verbal amb la traducció al català dels temps verbals i amb alguna frase de la metallengua també en català (vegeu-ne l'edició crítica de Xavier Gómez 1997). Més endavant s'hi afegeixen, també en català, unes “Reglas de ortografia llatina” i un “Tractat de las Kalendas”. En la relació d'edicions de Gómez (1997) es pot comprovar que aquest tractat es manté en català fins al 1849, en edicions que ja han castellanitzat la resta de l'obra. D'altra banda, amb totes aquestes gramàtiques llatines són freqüents les impressions sense data (potser per no revelar precisament que s'havien imprès quan oficialment ja no estaven permeses).

2 Catalina Martínez Taberner (2000) arriba a unes conclusions semblants a les d'Obrador i Pons. Em sembla important puntualitzar, en qualsevol cas, que les obres a les quals m'he referit fins ara són textos escolars, perquè m'interessa precisament documentar l'ús del català com a llengua d'ensenyament. És per aquest motiu que el recull és restrictiu i deixo de banda obres del període de contingut gramatical que sabem que no van tenir implantació en el món escolar (o que no tenim cap indici per pensar que en van tenir), com la gramàtica catalana de Josep Pau Ballot (1813) o la *Nueva ortografia de la lengua mallorquina* (1812) d'Antoni M. Cervera. Pel que fa als *Principis de la lectura menorquina* de 1804 —després m'hi referiré—, podrien haver estat usats a l'escola de primeres lletres de Maó, ja que l'autor, Joaquim Pons i Cardona, en va ser nomenat director el 1819, però no en tenim cap certesa.

Si girem els ulls cap al món de la docència de primeres lletres, també trobarem dades de les quals només es pot deduir que en aquesta docència — llegir i escriure i comptar, i la doctrina cristiana— el català encara hi era present: els llibres escolars de lectura usats tradicionalment es continuen imprimint. De l'anomenat *Fra Anselm*, el text que es llegia a Catalunya i el regne de València tot just després de les beceroles, n'hi ha edicions del 1806, el 1808, el 1811, el 1813, el 1821, el 1822, el 1824 i el 1826 (Mut i Martí 1981, 135-136; Marcet i Solà 1998, 68-69)³. De l'anomenat *Pelegri*, un altre dels textos clàssics de l'ensenyament de primeres lletres, n'hi ha edicions del 1804, el 1814, el 1824 i el 1830 —i d'altres sense data, però que Marcet i Solà (1998, 283-284) i Mahiques (2015a) situen en aquest període. Dels *Quatre cents aforismes catalans* se'n fa una edició el 1805, una el 1821 i tres el 1825 (Marcet i Solà 1998, 262-163; Maduell 2001, 13)⁴. I, en un altre ordre de coses, el 1813 un metge de Lluçmajor, regidor degà de l'ajuntament de la vila, posava entre les obligacions del mestre de primeres lletres la d'ensenyar “Ortografia mallorquina” (Massot i Muntaner 2017, 41).

Encara en l'àmbit de les primeres lletres cal fer referència als catecismes. Com se sap, l'ensenyament de la doctrina cristiana formava part de l'ensenyament de les primeres lletres i era, de fet, com assenyala Amengual (2002, 146), un instrument d'alfabetització. En aquest sentit, cal comptar els catecismes com a llibres escolars. En el primer terç del segle XIX es publica a Palma el conegut *Catecisme de la doctrina cristiana* (1801) promogut pel bisbe Bernat Nadal —una obra que va tenir un èxit sense precedents, amb edicions posteriors, dins el període que considerem, de 1806, 1813, 1819, 1823, 1830 i 1831, i amb una versió reduïda, el *Compendi de la doctrina cristiana*, editat el 1823 i el 1830 (Amengual 2002, 150-152, 222-223). A Palma, a més, es va continuar publicant la versió catalana del catecisme de Ledesma, amb impressions del 1800, 1810, 1817, 1819, 1822 i 1824; se'n va imprimir una a Menorca el 1933 (Amengual 2002, 218-219, 240). A Cervera s'edita el 1803 el *Catecisme de la doctrina cristiana em forma de dialogo entre mestre y deixeble*,

3 N'hi també de posteriors, que no consigno perquè queden fora del període que m'interessa. D'aquest llibret n'hi ha, a més, moltes edicions sense data.

4 De les *Faules d'Isop*, un altre dels textos escolars tradicionals a les terres de parla catalana, no n'he detectat cap edició en català entre el 1800 i el 1833, però Marcet i Solà (1998, 75-77) en consignen d'anteriors i de posteriors. No és aventurat pensar que també se'n degueren imprimir al primer terç del segle. De les beceroles o cartilles és molt difícil donar-ne dades, perquè habitualment no portaven data d'impressió. En general, datar —i localitzar-ne exemplars— tota aquesta mena de textos és complex, pel tipus de literatura a la qual s'adscriuen, que es caracteritza des del punt de vista material —com indica Joan Mahiques (2015b) tractant del *Pelegri* — “per la utilització de suports efímers, fet que amb el pas del temps comporta la dispersió i pèrdua gradual d'una gran part de la producció”.

de Pau Domènech, franciscà. A Perpinyà s'imprimeix el 1807, per ordre del bisbe de Carcassona, el *Compendi del Catecisme al us de totes las Iglesias del Imperi Francès, traduït en català* (amb una segona edició de 1812); el 1815, el *Catecisme de la doctrina christiana*, versió revisada de l'obra siscentista de Joan Flamenville i, encara, el 1833, per manament del bisbe de Perpinyà, un breu *Catecisme*. A Barcelona, del bisbe Armanyà de Tarragona, ja traspassat, es publica el *Compendi de la doctrina christiana* el 1817. A Tortosa s'edita el *Catecisme breu de la doctrina christiana* (1819) —una traducció al català de l'obra original castellana de Pere Vives, de 1779. El catecisme setcentista de Francesc Matheu s'imprimeix el 1808 a Manresa, a Vilanova el 1824 i a Barcelona el 1831 i el 1832 (Maduella 2001, 57; 2010, 28). El de Francesc Orriols, també setcentista, el 1813 a Manresa (Maduella 2010, 33) i el 1820 a Figueres. El de Raimon Strauch, a Vic el 1820, 1828 i 1832. Podem afegir, encara que tot just se'n vagi del límit temporal que ens hem marcat, el *Breu resumen de la doctrina christiana* publicat pel bisbe d'Urgell a Cervera el 1799 (Marcet i Solà 1998, 298)⁵. Naturalment, res no fa pensar que no es poguessin utilitzar textos editats anteriorment, com ja he dit abans. Encara en aquest àmbit de l'ensenyament de la doctrina cristiana es pot fer referència a la Reial Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País. Aquesta entitat, que vetllà zelosament perquè en les seves escoles s'utilitzés la llengua espanyola com a idioma general de docència, va acordar, en canvi, que el catecisme s'hi ensenyaria en català (Mas i Vives 1994-1995, 15-18)⁶.

Ja es deu haver vist que, entre els llibres escolars, els catecismes són els que, en aquest període, mostren més vitalitat. No sé si seria un error pensar que això s'explica tenint en compte que les autoritats devien acceptar l'ús del català com a idioma de la doctrina cristiana perquè era un àmbit de poc relleu públic, gairebé domèstic. Potser cal pensar altrament: en l'Europa catòlica dels segles XVIII i XIX, conèixer la doctrina cristiana constituïa la formació que les autoritats consideraven més important per a qualsevol súbdit. Al capdavant, era el que calia saber per salvar-se i guanyar-se la vida eterna. Fins i tot la “progressista” Constitució espanyola de 1812 hi fa referència: en l'article 366 estableix que en tots els pobles de la monarquia hi haurà escoles de primeres

5 Si no he indicat expressament una altra font, les dades sobre els catecismes provenen de Marcet i Solà (1998), Aguiló (1923) i Maduella (2010), que de fet registren alguna altra edició que aquí no he consignat. Segons Jordi Carbonell (1964, 18) —una informació que reproduceix Amengual (2002, 239)—, a Menorca, entre el 1801 i el 1860, es publiquen dotze edicions del *Catecisme* de Gabriel Pons. Segurament es tracta, però, d'una informació errònia.

6 De fet, en aquest cas no es tracta pròpiament d'un fenomen de *continuitat*, sinó d'adaptació a la nova situació, un supòsit que en rigor queda fora de l'objecte d'estudi d'aquest treball. No em referiré, doncs, al material que, generat durant el segle XIX per aprendre castellà, incorpora poc o mot el català per raons pedagògiques.

lletres, en les quals s'ensenyarà als nens a “leer, escribir y contar, y el catecismo de la religión católica”⁷.

III. DADES (II). TESTIMONIATGES

En l'apartat anterior he fet un petit recull de dades indirectes: de textos escolars en català que testifiquen de manera indirecta l'ús d'aquest idioma com a llengua docent durant el període que estudio. Hi ha, a més, dades que proporcionen informació directa: testimonis i declaracions —de vegades evocacions fetes anys després per persones que recorden el temps de la seva joventut— que deixen constància que el català era viu a l'escola.

Així, és prou coneguda la lamentació de Jaime Villanueva en la seva visita a Barcelona l'any 1806, que recull al setè tom del seu *Viage literario á las iglesias de España*. L'il·lustrat erudit testifica la pervivència de la docència del catecisme en català quan formula, indignat, aquestes preguntes: “¿por que no se ha de deponer la resistencia antigua? ¿por que se ha de continuar la enseñanza del catecismo y oraciones en el vulgar catalan á los niños en la escuela?” (Villanueva 1821, 202-203).

En la mateixa línia tenim el testimoni del viatger i erudit francès Alexandre de Laborde, que a començament del segle XIX assenyala, al famós *Itinerario descriptivo de las provincias de España*, que “el vulgo de Cataluña conserva tenazmente el idioma patrio, en el cual se enseñan las primeras letras, las oraciones y el catecismo” (Laborde 1816, 46).

Un altre il·lustrat, Gaspar Melchor de Jovellanos —en aquest cas amb un propòsit ben diferent del de Villanueva—, també fa constar que el català és llengua d'ensenyament (de fet, encara més: segons ell, la llengua d'ensenyament). El 1802, en la coneguda *Memoria sobre educación pública. Tratado teorico-practico de enseñanza con aplicacion a las escuelas y colegios de niños*, es refereix a la llengua dels mallorquins com a “la que primero aprenden, la que hablan en su primera edad, aquella en que hablamos siempre con el pueblo, y en que este pueblo recibe toda su instruccion [subratllat meu]”

7 Cal tenir en compte, a més, que quan parlem d'ensenyament de la doctrina cristiana en català també estem afirmant que l'alfabetització i l'aprenentatge de llegir es feien en català, precisament perquè aquest aprenentatge, per a una part important de la població, com assenyala Puigvert (1995, 249), tenia com a objectiu principal estar en condicions de poder estudiar el catecisme, que en molts casos constituïa l'únic contingut de cultura escrita al qual accedien durant tota la vida.

(Jovellanos 1802, 262)⁸. I Josep Pau Ballot, a la *Gramática de la llengua catalana*, constata el 1813, en part per justificar precisament l'edició de la seva obra, que “en catalá, finalment, se ensenya y explica la doctrina cristiana” (Ballot 1813, XXV).

Si ens movem en el terreny de les evocacions del passat (un passat generalment viscut pels autors de l'evocació), podem adduir aquest comentari de Magí Pers i Ramona, de 1857: “Anselmo Turmeda, natural de Monblanch, escribió en catalán y en verso un librito de *Máximas morales y cristianas* sumamente precioso, que desde tiempos antiguos hasta pocos años hace iba en manos de los niños para aprender á leer” (Pers i Ramona 1857, 127). És clar que no sabem quin és l'abast d'aquest “hace pocos años”, però em sembla que no resulta agosarat pensar que Pers i Ramon, nascut el 1803, es refereix a les primeres dècades del segle XIX. No sabem, en canvi, si també pensava en les primeres dècades del segle —en el període de la seva infantesa, doncs— Antoni de Bofarull quan afirma, el 1864, que la llengua materna, després de 1714, va continuar sent “la única para enseñar la doctrina cristiana y aquella con que se dán á entender los maestros y con que aprenden a leer y escribir [...] los alumnos de las escuelas de primera educacion, cuyo caudal de libros de enseñanza vienen á constituir las Bassarolas, el fra Anselm, el devot Pelegrí y la Nombra” (Bofarull 1864, 100-101)⁹.

El qui sí que es mostra precís des del punt de vista cronològic és Marià Aguiló, que en el discurs dels Jocs Florals de 1888 dona l'any 1833 —en la primera citació— i el 1835 —en la segona— com a punt final de l'escola en català: “tots los qui volien saber de llegir, fins á principis del regnat de Isabel segona, n'aprengueren en poemets didáctichs del catorzèn o quinzèn segles, com los *Consells del mallorquí Turmeda*, lo *llibre del Pelegrí*, les *Faules de Isop* y altres que en populars edicions innombrables se troban encara avuy pels escons de les masíes” (Aguiló 1988, 81); “Y [l]'exclaustració tancá les derrerres escoles en que encara s'hi ensenyava en catalá” (Aguiló 1988, 83). També es pot determinar quin moment evocava l'any 1870 Jaume Collell, quan escrivia que amb el *Fra Anselm* “hi aprengueren de llegir, ensemps que d'esser bons cristians, los nostres avis i besavis y *molts de nostres pares* [subratllat meu]” (Collell 1870, 6). Collell va néixer el 1846: la generació dels seus pares és la nascuda en la segona dècada del XIX. En un altre lloc, el 1871, el mateix autor, referint-se al *Pelegrí*, escrivia: “No fa encara una sexantena d'anys que en moltes escoles del

8 Dono el 1802 com a data de redacció de la memòria de Jovellanos perquè és la més generalment indicada. Encara que això no és rellevant aquí ni escau de debatre-ho, sembla que podria ser de 1801.

9 El que Bofarull anomena “Nombra” era la cartilla per aprendre a comptar. El nom és una variant gràfica de *nombre*.

Principat, quant la maynada sabia de confegir y á llegir ras començava, aprenia aleshores los bonichs y saludables consells del frare menor.” (Collell 1871, 4).

Igualment en aquest terreny de les evocacions comptem amb l'aportació de l'escriptor Josep Martí i Folguera, que assenyalava, l'any 1878, que, cap a la dècada dels anys vint del segle XIX, “en todas las escuelas de Cataluña la enseñanza era completamente catalana” (Anguera 1992, 283). I amb les paraules del polític vuitcentista republicà Antoni de Magriñà, que, en la seva *Tarragona en el siglo XIX*, tractant de la història de l'educació a la ciutat a començament del segle XIX, fa aquesta afirmació: “La instrucción se limitaba al Seminario y algunas pocas Escuelas en las que se enseñaba en catalán” (Magriñà 1901, 53).

Per acabar, i encara que es tracta d'una referència marginal i de detall, no deixa de tenir interès aquest altre testimoniatge. Joaquina de Vedruna, la fundadora de la Congregació de les Germanes Carmelites de la Caritat, escriu el 1825 una carta a la seva filla per parlar d'assumptes diversos, i li fa saber que a un dels seus nets ja li han comprat unes beceroles (Vedruna 1969, 123) —pel context, és segur que l'al·lusió és a unes beceroles catalanes.

La informació proporcionada en aquest apartat i en l'anterior no té com a objectiu fer pensar que, en les primeres dècades del segle XIX, el català fos la llengua habitual de docència per a catalans, mallorquins i valencians. Caldria contextualitzar, analitzar i valorar moltes de les dades aportades, i fer recerques sistemàtiques per àmbits —distingir l'ensenyament de primeres lletres i el catecisme, l'ensenyament de la gramàtica llatina, l'ensenyament universitari, etc.— i per àrees geogràfiques —per exemple, cap de les dades aportades fins ara afecta el País Valencià¹⁰. Una recerca laboriosa¹¹. Però sí que té l'objectiu de fer notar que, en una proporció que encara som lluny de poder establir —però més alta del que s'ha cregut tradicionalment—, el català era viu a l'escola com a idioma docent —i com a idioma del material imprès i manuscrit corresponent. I que això no és del tot irrellevant. En l'apartat que segueix intento plantejar alguns punts de reflexió que potser ajudaran a explicar aquesta pervivència.

10 De tota manera, Tomàs Font i Piris escrivia, a mitjan segle XIX, al pròleg del seu diccionari manuscrit, que “la verdadera pronunciación valenciana de estas letras se enseñaba en mi tiempo en las escuelas juntamente con la pronunciación castellana, al presente se enseña solamente esta” (Picazo 1991, 106). No hi ha cap altra dada a Pellicer (2003).

11 Una recerca laboriosa, entre altres coses, perquè es tracta sovint de matisar, per vies indirectes, el que ens diuen les fonts més a l'abast (lleis, acords, reglaments, etc.). I també perquè el col·lectiu investigador al qual hauríem de recórrer com a al·liat principal, els historiadors de l'educació, no sol prestar gaire atenció a la qüestió de la llengua.

IV. DEBAT (PRIMERA PART). EL CONTEXT CULTURAL DEL SEGLE XVIII

La victòria de Felip V en la guerra de Successió va significar el final de l'organització política i jurídica pròpia dels territoris de la Corona d'Aragó. Amb els decrets de Nova Planta es van abolir les institucions autòctones de govern i es va imposar un sistema absolutista, uniformista i centralista, assimilat a les lleis de Castella. Aquesta política va afectar la llengua: a partir d'aquest moment la voluntat dels vencedors és la d'imposar la llengua castellana i fer recular l'ús del català fins a la residualització. Aquesta realitat admet molt pocs matisos, si és que n'admet cap.

Ara bé: un segle després, la llengua catalana, en contra de la voluntat i les “previsions” dels vencedors de la guerra de Successió, era encara la llengua dels habitants dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó —amb l'excepció, lògicament dels del regne d'Aragó. I no era sols la llengua d'aquests habitants en el sentit que fos l'idioma matern, d'ús en les relacions familiars i espontànies (això ja ha estat normalment assenyalat), sinó que també era un idioma viu a l'escola —i en altres àmbits, que aquí no són objecte d'atenció—, i un idioma que s'escrivia i en el qual s'imprimien llibres docents. Amb això no es vol qüestionar el progrés que va fer el castellà en totes les esferes de la vida política, legal, administrativa i cultural. El castellà, a l'inici del segle XIX, era l'idioma predominant en tots aquestes esferes —en algunes, de manera absoluta—, i tenia l'exclusivitat com a llengua de l'Estat. I la ferma voluntat de reprimir el català continuava, sovint amb la plena acceptació de les elits autòctones.

La pregunta a la qual cal respondre, llavors, és precisament aquesta: ¿per què el català no havia desaparegut del tot o, si més no, havia quedat reduït a una llengua oral, d'ús estrictament familiar? ¿Per què —centrant-nos en el nostre tema d'estudi— no havia desaparegut del món de l'ensenyament?

La raó, en part, té a veure, com ja s'ha dit més d'una vegada, amb qüestions tècniques i pràctiques. Els monarques espanyols del segle XVIII no van disposar d'un aparell d'Estat amb prou força coercitiva —estructura administrativa, sistema docent, mecanismes de cohesió— per aconseguir els objectius previstos. Eliminar la llengua d'una població i substituir-la per una altra que aquesta població no coneix no és una tasca senzilla, i encara ho era menys a l'Antic Règim. Pensem, per exemple, que devia ser per causes d'aquesta mena que als decrets de Nova Planta no es va fer finalment cap referència a la llengua de l'ensenyament, tot i que en les deliberacions prèvies —almenys en el cas del de Catalunya— el tema sí que s'havia plantejat. També devia ser en part per

aquesta raó que la Universitat de Cervera va ser autoritzada a imprimir textos docents en català.

Però, segurament, la raó també té a veure amb el clima cultural i la mentalitat de l'època, i amb l'estructura jurídica de la societat del moment—uns condicionants que, a més, connecten amb els problemes pràctics i tècnics que s'acaben d'esmentar. És important tenir en compte que ens trobem en l'escenari històric de l'Antic Règim. La manera d'entendre el valor i les funcions socials de les llengües i la seva relació amb l'esfera política i cultural divergeixen de la manera com avui ens plantejem el problema, i això és així perquè el pensament sobre les llengües és una conseqüència del pensament i la mentalitat generals de cada moment històric. No resulta sempre fàcil, doncs, interpretar les dades de manera precisa. El poder civil i el poder eclesiàstic es relacionen i s'entrellacen d'una manera que de vegades és difícil d'entendre per un estudiós de mentalitat laica del segle XXI.

Per exemple, les consideracions pastorals podien fer suavitzar l'aplicació de certs preceptes. Així, el 1776 el bisbe Juan Díaz de la Guerra, en la seva visita pastoral a Felanitx, disposa que almenys una vegada al mes s'expliqui la doctrina en castellà, de manera que així “se logren los piadosos fines de S. M. de que se haga general en la Isla este idioma” (Marcet i Solà 1998, 19). En sentit literal estricte, Díaz de la Guerra contravenia conscientment el que prescrivia la Real Cédula de 1768, que era que només es fes servir el castellà. Però també sembla clar que, amb el que ell establia, el bisbe es donava per satisfet quant al compliment de la prescripció. Fixem-nos que Díaz de la Guerra parla de “piadosos fines”. L'enfocament de la seva disposició tenia un cert caràcter pastoral, d'aplicació d'una norma moral, i devia tenir en compte el principi teològic següent: si s'escau, cal prendre en consideració la incapacitat present que dificulta a algú complir totes les exigències de la llei moral mentre s'esforça gradualment per esdevenir capaç de complir-les de forma plena en el futur. Sigui com sigui, el fet, de cara al que ens interessa, és que els infants de Felanitx devien continuar amb la docència del catecisme bàsicament en català, i amb l'ús dels textos corresponents.

El cas del bisbe Díaz de la Guerra, precisament, il·lustra bé la qüestió —a la qual em referia abans— de com l'estructura jurídica de la societat del moment afecta el tema lingüístic. El que emmarca el seu conegut enfrontament amb els canonges de la Seu de Mallorca a propòsit de l'aplicació de la Real Cédula de 1768 (Llombart 1965 i 1974; Amengual 2002, 141-146; Calafat 2015) —durant el qual, contràriament al que acabem de veure al paràgraf anterior, sembla que no el van moure gaire les raons pastorals— és un conflicte de jurisdiccions típic

de l'Antic Règim. Per als canonges prevalien les disposicions del concili de Trento i dels sínodes mallorquins, mentre que per a Díaz de la Guerra tenia més força la legislació borbònica. Rosa Calafat (2017b, 170) fa uns comentaris anàlegs, també a propòsit de l'aplicació de la Real Cédula a Mallorca, quan tracta del conflicte entre l'Ajuntament de Palma i el fiscal de l'Audiència Fernández de Córdoba: els membres de la corporació municipal, per oposar-se a Fernández, van adduir a favor seu la pràctica de la consuetud i les lleis de la Corona catalanoaragonesa anteriors a la l'ordenament jurídic borbònic. Aquesta mena de conflictes, de fet, en la mesura que les qüestionava o les matisava, feia perdre poder coercitiu a les disposicions legals reials i les atenuava. Es tracta d'una realitat, però, que ja no serà possible pocs anys després, en l'emergent estat nacional, en el qual la norma civil positiva és la norma màxima per a l'ordenament jurídic, perquè es basa en la sobirania plena de la nació.

Tenim un altre exemple d'aparent incompliment de la legislació borbònica en un document de la Reial Audiència del Principat de Catalunya de 1772. Es tracta de la resposta a una consulta del síndic del Col·legi de Primeres Lletres, que havia adreçat a l'Audiència una petició demanant que es clausuressin les escoles que havia fundat a Barcelona el bisbe Climent. El contingut de la resposta en si ara no és pertinent (els mestres acusaven el bisbe del que avui en diríem instruisme professional), però sí que ho és que, entre les consideracions que es llegeixen al document, es fa referència al fet que “en conformidad a la Real Provisión de 23 de junio de 1768 se enseñe en lengua castellana, *sin dejar la catalana* [subratllat meu]”. I que, més endavant, quan es tracta dels requisits per ser mestre, s'al·ludeixi “al examen por la lectura de libros *cathalanes, castellanos y latinos*”¹². Com en el cas del bisbe Díaz de la Guerra amb l'escola de Felanitx, en sentit estricte la Reial Audiència no s'ajustava a la prescripció establerta per la disposició de l'autoritat borbònica, però és segur que els funcionaris que van redactar el document de resposta als mestres del Col·legi de Primeres Lletres estaven convençuts que sí que s'hi ajustaven. En algun lloc de la seva representació del món hi havia la idea que no era incompatible l'obediència a la Real Cédula amb la continuïtat, ordenada de la manera adequada, de l'ensenyament en català. Sembla que aquesta idea, en canvi, esdevé francament problemàtica pocs anys després. En la mateixa línia cal situar, el 1778, el pensament del fiscal de l'Audiència de Mallorca, que a l'informe que escriu al Consejo de Castilla afirma que al rei no li interessa privar els súbdits mallorquins de la llengua dels seus avis si adquireixen el coneixement de la de tota la nació (Sureda 1988, 54).

12 Obtinc les citacions de Ricard Expósito (2016, 144-145 i 146), que reproduïx el document sencer, però que no fa cap comentari d'aquestes frases.

A tots aquests factors cal sumar-n'hi un altre. Durant el segle XVIII cristal·litza a Europa un moviment de dignificació de les llengües vulgars que té, entre altres objectius, el de la substitució, en l'ensenyament, del llatí per aquestes llengües. I el de la implantació de les llengües vulgars per ensenyar la gramàtica llatina. Es tracta d'un fenomen relativament ben estudiat que, en els dominis dels monarques espanyols, adquireix més protagonisme públic sobretot en la segona meitat de segle. Per això s'ha dit alguna vegada que la Real Cédula de 1768 anava sobretot contra el llatí. Aquest és un punt que ara no debatré. El que m'interessa destacar és que, en la mentalitat de mestres, pedagogs i intel·lectuals preocupats per l'educació sembla que d'alguna manera el català, com a llengua vulgar que era, va ser percebut com un idioma més que s'arrangera *contra el llatí*. I que això, de fet, va ajudar a la seva pervivència a l'escola. Això és relativament clar durant la primera meitat de segle i, per exemple, les *Instruccions per a l'ensenyança de minyons* són un exponent clar d'aquest nou moviment de dignificació dels vulgars. A partir del 1768 la situació es complica, perquè el reformisme borbònic i la recepció de la nova cultura de la Il·lustració identifica, per a tot l'Estat, la llengua vulgar amb el castellà. Però aquest procés va ser progressiu, i la idea que el català era la llengua vulgar en una part del territori —i, per tant, candidata a substituir el llatí— no desapareix del tot. O, més ben dit, va desapareixent a poc a poc. Per això el català continua viu a l'escola. Una continuïtat que s'estén, com hem vist, fins a les primeres dècades del segle XIX.

Encara que és relativament marginal en relació amb el que dic, el moviment de dignificació dels vulgars té una altra conseqüència: la cristal·lització de la idea que, abans d'estudiar la gramàtica llatina, cal estudiar la gramàtica de la pròpia llengua. Aquesta idea condueix a la implantació progressiva de les llengües vulgars com a matèria del sistema educatiu i, per tant, a la redacció de gramàtiques i altres obres orientades a servir com a llibres de text. Però la materialització sòlida d'aquest procés ja coincideix cronològicament amb l'etapa de l'emergència de les llengües nacionals. Per això, en el cas dels territoris de llengua catalana, aquest procés, de cara a l'idioma propi, té efectes molt reduïts. Les escasses iniciatives de l'època que, deutes d'aquest clima pedagògic, són poc o molt favorables a la redacció de gramàtiques del català per ensenyar l'idioma propi abans que el llatí —les iniciatives d'autors com Joan Petit i Aguilar, Antoni Febrer i Cardona, Joaquim Pons i Cardona i el mateix Jovellanos— no tenen recorregut¹³.

13 Vegeu, per a un bon estudi de la implantació de la gramàtica escolar a Espanya —de la gramàtica castellana—, García Folgado (2013). Per a un breu estudi de conjunt de les iniciatives dels autors o

V. DEBAT (SEGONA PART). ELS CANVIS IDEOLÒGICS I POLÍTICS DEL SEGLE XIX

Però a finals del segle XVIII i, sobretot, a començament del segle XIX, es produeix un canvi de discurs. Un canvi de discurs que omple de noves justificacions ideològiques i culturals l'elevació d'un idioma a la categoria de llengua única per a totes les relacions formals de la societat. És el discurs de l'estat nacional. I el discurs de l'educació nacional i de la llengua nacional. La nova cultura nacional estableix que la uniformitat lingüística dels ciutadans és un element necessari per a la seva mateixa condició legal de ciutadans: necessari per al progrés social —que ja no és una oportunitat sinó un dret— i per garantir les relacions igualitàries al si de la nació. Perquè la nació —la col·lectivitat formada pel conjunt dels ciutadans— és ara la idea legitimadora per excel·lència del nou Estat. Un canvi de discurs que, políticament, a Espanya cristal·litza en les Corts de Cadis i la Constitució de 1812 i es materialitza definitivament el 1833 (l'any, precisament, que, com hem vist, Marià Aguiló donava per liquidada definitivament l'escola en català).

L'educació —l'educació nacional— esdevé una prioritat política. Com escriu Ramón López Facal, “El estado liberal que emergió a partir de las Cortes de Cádiz fue consciente desde sus inicios de la importancia de la educación, y de que el control del sistema escolar era uno de los instrumentos básicos para la consolidación del proceso de construcción nacional. El triunfo de un estado constitucional, basado en la igualdad jurídica y en las libertades individuales, solamente era posible si se asentaba en un amplio cuerpo de ciudadanos: de un conjunto de individuos conscientes que conocen y asumen los nuevos derechos políticos y participan en los asuntos públicos» (López Facal 2015, 80).

I l'educació nacional té, entre els objectius principals, l'ensenyament de la llengua nacional. A l'Àntic Règim l'educació no és un servei públic de l'Estat. L'Estat setcentista, sobretot a partir del reformisme borbònic de la segona meitat de segle, afavoreix l'educació dels seus súbdits i imposa la llengua del monarca perquè, d'aquesta manera, es contribueix al progrés de l'Estat, a fer que la maquinària estatal funcioni adequadament, i que el poder de les elits sigui estable i durador¹⁴. Però això és compatible amb el fet que les llengües subordinades tinguin encara, diguem-ne, l'estatut, per oposició al llatí, de

impulsors de gramàtiques catalanes, amb l'excepció de Jovellanos, Ginebra (1992). Cal tenir en compte, llavors, que *gramàtica escolar* té un significat al segle XVIII (gramàtica llatina) i un altre al segle XIX —i en part a finals del XVIII (gramàtica de la llengua vulgar).

¹⁴ El sintagma *lengua general de la Nación* és freqüent en el discurs del reformisme borbònic, però en aquest sintagma sembla que la paraula *Nación* vol dir 'Estat'. No equival encara al concepte de *lengua nacional* del nou estat nacional contemporani.

llengua vulgar, un estatut que té un cert valor cultural i fins i tot un cert valor «polític» (el català és una llengua amb tradició escrita, és la llengua consuetudinària, la llengua materna, la llengua de la pàtria). Al segle XIX això ja no és així, perquè la categoria *llengua nacional* esborra, amb un discurs nou, qualsevol traça de diversitat idiomàtica.

És important destacar aquest punt: el que canvia, en el pas del XVIII al XIX, és la justificació ideològica de la imposició lingüística. En l'escenari de l'Antic Règim la imposició de la llengua de l'Estat es pot justificar en part, com s'ha dit habitualment, per “dret de conquesta”. Aquesta raó ja és legítima. El qui té el poder té el dret d'exigir l'ús d'una determinada llengua. Aquesta exigència es reforça, a més, perquè així els processos legals i administratius són més uniformes i perquè, efectivament, s'afavoreix l'“armonia y enlace recíproco”: una harmonia i un enllaç entre súbdits, que, d'altra banda, ocupen en la jerarquia social el lloc que els ha estat assignat.

En canvi, en l'escenari de la contemporaneïtat la imposició de la llengua de l'Estat es justifica perquè és la *llengua nacional*: perquè és la llengua de tots. Dels qui parlen aquesta llengua com a llengua materna i dels qui no; i fins i tot dels qui no la coneixen (tràgica paradoxa!). Ensenyar i aprendre la llengua “comuna” esdevé, llavors, com he dit, una prioritat i un deure *nacionals*. I l'Estat en té la responsabilitat. L'anomenat “Informe Quintana” (aprovat a les Corts al setembre de 1813), el “Dictamen y proyecto de decreto sobre el arreglo general de la enseñanza pública” (presentat a les Corts el 1814), el “Reglamento de la Instrucción Pública” (aprovat el 1821) i la creació d'escoles de mestres (el 1820 se'n crea la primera a Madrid, i el “Plan de Instrucción Primaria” de 1838 estableix la creació d'escoles normals provincials) són les principals fites de l'inici d'aquest procés d'uniformització lingüística sistemàtica fonamentada teòricament en la modernització educativa, la superació de l'absolutisme i la instauració d'un règim liberal¹⁵.

Diguem-ho amb una formulació sintètica: a l'Antic Règim la llengua de l'Estat s'imposa perquè el poder polític té a favor seu la llei i les armes. En el món contemporani —el món de l'estat nacional— el poder polític té a favor seu la llei, les armes i, a més, el discurs.

15 Són les principals fites de l'inici del procés a Espanya. En les terres de parla catalana de l'Estat francès el procés de nacionalització comença unes dècades abans. A Andorra no es produeix mai.

VI. CONCLUSIONS

Al començament d'aquest article feia la pregunta següent: ¿Què representa una edició dels *Preceptes, elegancias, kalendas, y frases* feta el 1829? La meua proposta de resposta és que representa el final d'un període històric. I el final d'un període de la història social de la llengua catalana. És la mateixa resposta que proposo per a les altres preguntes que feia: ¿Per què, a començament del segle XIX, després d'un segle d'esforços polítics, legals i intel·lectuals per residualitzar el català, la llengua dels catalans, mallorquins i valencians no havia desaparegut del tot o, si més no, no havia quedat reduïda a un idioma oral, d'ús estrictament familiar? ¿Per què no havia desaparegut del món de l'ensenyament? Com dic, la resposta em sembla que és aquesta: encara no s'havia arribat a un període històric —el del món de les nacions, el del protagonisme radical de l'estat nacional— en el qual apareixen les eines —polítiques i administratives, però, sobretot, ideològiques— per legitimar, en nom del progrés i la modernitat, la destrucció sistemàtica de la diversitat lingüística. I per anorrear, doncs, idiomes que comptaven amb una tradició escrita secular.

Els rastres de docència en català de començament del segle XIX són, així, el testimoniatge final d'unes condicions històriques i polítiques que s'esvaeixen. Són, a més, uns rastres que desapareixen molt ràpidament. La *llengua nacional* desplaça amb diligència la llengua materna a l'ensenyament. En la nova nació espanyola no es considera mai la possibilitat que cap llengua vulgar, fora de la llengua elegida com a nacional, pugui tenir validesa com a expressió de les relacions formals en l'àmbit literari, cultural i polític. El català no serà mai, durant el XIX, una *llengua nacional*. Almenys fins a les darreres dècades del segle.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Aguiló, Marià. 1988. *Obra en prosa*, a cura de Margalida Tomàs. Palma/Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Aguiló, Marià. 1923. *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.
- Amengual i Batlle, Josep. 2002. *Llengua i catecisme de Mallorca: entre la pastoral i la política (1576-1962)*. 2a edició, revisada. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.
- Anguera, Pere. 1992. "La Renaixença a Reus. Notes sòcio-ideològiques." Dins *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre*

- de 1984), coordinat per Joan R. Veny-Mesquida, 1, 281-296. Barcelona: Curial.
- Ballot i Torres, Josep Pau. 1813. *Gramática de la llengua catalana*. Barcelona: Estampa de Pere Pau Husson. Edició facsímil a cura de Mila Segarra, Barcelona, Alta Fulla, 1987.
- Bofarull, Antoni de. 1864. *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana*. Barcelona: Libreria El Plus Ultra de Luis Tasso. Edició facsímil dins Antoni de Bofarull, *Escrits lingüístics*, a cura de Jordi Ginebra, Barcelona, Alta Fulla, 1987.
- Calafat, Rosa. 2015. "Lenguaje común y simbología en el siglo XVIII: Mallorca en el episcopado de Juan Díaz de la Guerra (1772-1777)." *Estudios Románicos* 24: 101-113.
- Calafat, Rosa. 2017a. "Ideario lingüístico en la enseñanza del latín durante los siglos XVII y XVIII. La pugna entre lenguas vernáculas: el *Nou mètode per aprendre la llengua llatina* de Antoni Portella," *Hipogrifo* 5, núm. 2: 357-379.
- Calafat, Rosa. 2017b. "Les lleis de Carles III a Mallorca: ideologia i llengua en l'acció funcional." *Revista de Llengua i Dret* 68: 157-174.
- Carbonell, Jordi. 1964. "La cultura a Menorca." *Serra d'Or*, segona època, VI, 11: 13-24.
- Collell, Jaume. 1870. *Nou Fra Anselm. Llibre de bons consells compost per un estudiant de teologia*. Vic: Estampa de Ramon Anglada.
- Collell, Jaume. 1871. *Altra peregrinació del Venturós Peregrí dictada per un estudiant de teologia*. Vic: Estampa de Ramon Anglada.
- Expósito i Amagat, Ricard. 2016. *Nivells d'alfabetització i pràctiques culturals en la Catalunya moderna: aprendre de llegir, escriure i comptar*. Maçanet de la Selva: Gregal.
- García Folgado, María José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica*. Munic: Peniope.
- Ginebra, Jordi. 1992. "Llengua, gramàtica i ensenyament en el tombant del segle XVIII al XIX." *Randa* 31: 65-79.
- Gómez i Font, Xavier. 1997. *Andreu Sempere (1510-1572) i la seua "Prima Grammaticae Latinae Institutio"*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi / Institut de Cultura "Juan Gil-Albert".
- Jovellanos, Gaspar Melchor de. 1802. *Memoria sobre educación pública. Tratado teorico-practico de enseñanza con aplicacion a las escuelas y colegios de niños*. Text inèdit quan va ser escrit. Dins *Historia de la educación en España I. Del Despotismo Ilustrado a las Cortes de Cádiz*, 222-318. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia, 2a edició, 1985.

- Laborde, Alexandre de. 1816. *Itinerario descriptivo de las provincias de España*. València: Imprenta de Ildefonso Mompié. [Adaptació de l'edició original francesa de 1809.]
- Llompart, Gabriel. 1965. "La Real Cédula de 1768 sobre la difusión del castellano y su repercusión en la Diócesis de Mallorca." *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, segona època, LXXXI, 33, núm. 801-803: 357-379.
- Llompart, Gabriel. 1974. "Una puntualización sobre de la enseñanza del castellano en Mallorca en 1778." *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, segona època, CX, 34, núm. 820-821: 404-406.
- López Facal, Ramón. 2015. "La historia enseñada y la identificación nacional en Galicia." Dins *L'Escola i la Nació*, editat per Joan Pagès i Sant i Edda Sant, 77-94. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Maduell, Àlvar. 2001. *Autors editats en català a principis del segle XIX (1801-1833)*. Teià: Maduixer.
- Maduell, Àlvar. 2010. *Edicions del XIX que desmitifiquen Aribau i redimensionen la Renaixença*. Barcelona: Maduixer.
- Magriñà, Antonio de. 1901. *Tarragona en el siglo XIX*. Tarragona: Establecimiento Tipográfico de Hered.^s de J. A. Nel-lo.
- Mahiques Climent, Joan. 2015a. "La «Peregrinació del venturós pelegrí» ab les «cobles de la mort»." Edicions impreses a Vic." *Ausa*, XXVII, 176: 333-352.
- Mahiques Climent, Joan. 2015b. "Notes sobre la difusió del venturós pelegrí als segles XVIII-XIX: tres edicions barcelonines més una altra d'impresa a Lleida." *BiD: Textos Universitaris de Biblioteconomia i Documentació* 34, juny. <http://bid.ub.edu/34/mahiques.htm>.
- Marcet, Pere, i Joan Solà. 1998. *Història de la lingüística catalana 1775-1900. Repertori crític*. 2 vols. Vic/Girona: Eumo Editorial / Universitat de Girona / Universitat de Vic.
- Martínez i Taberner, Catalina. 2000. *La llengua catalana a Mallorca al segle XVIII i primer terç del XIX*. Palma/Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Mas i Vives, Joan. 1994-1995. "Josep de Togores i la llengua catalana." *Llengua & Literatura* 6: 7-41.
- Massot i Muntaner, Josep. 2017. "Els mallorquins i la llengua autòctona." 3a ed. revisada. Dins Josep Massot i Muntaner, *De València i mallorca. Escrits seleccionats*, editat per Vicent Simbor Roig, 92-178. València: Universitat de València.
- Mut i Carbassa, Rosa, i Teresa Martí i Armengol. 1981. *La resistència escolar catalana en llibres (1716-1939). Bibliografia*. Barcelona: Edicions 62.

- Obrador, Bartomeu, i Adrià Pons. 2021. “La primera instrucció llatina en català a la Menorca del segle XVIII. Les adaptacions del *Semper* i de *Les rudimens* de François Bistac.” *Revista de Menorca* 100: 55-82.
- Pellicer i Borràs, Joan Enric. 2003. *L'ensenyament de la llengua catalana al País Valencià (1238-1939)*. València: Universitat de València.
- Pers i Ramona, Magí. 1857. *Historia de la llengua y de la literatura catalana*. Barcelona: Imprenta de José Tauló.
- Picazo i Jover, Antoni. 1991. “El diccionari valencià-castellà inèdit de Tomàs Font i Piris.” *Caplletra* 11: 91-122.
- Pons i Pons, Antoni-Joan. 1995. “La llengua a Menorca: entre el mite i la realitat.” Dins *La llengua catalana al segle XVIII*, a cura de Pep Balsalobre i Joan Gratacós, 469-498. Barcelona: Edicions dels Quaderns Crema.
- Puigvert i Solà, Joaquim M. 1995. “Església, cultura i llengua a la societat catalana del setcents.” Dins *La llengua catalana al segle XVIII*, a cura de Pep Balsalobre i Joan Gratacós, 245-286. Barcelona: Edicions dels Quaderns Crema.
- Sureda Garcia, Bernat. 1988. “Lengua y educación en la Mallorca ilustrada”. *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria* 7: 47-58.
- Vedruna, Joaquina de. 1969. *Epistolario*, edició crítica preparada per Melchor de Pobladora i Ana María Alonso Fernández. Vitòria: Editorial Vedruna.
- Verrié, Jordi. 1981. *Continuïtat pedagògica catalana durant els segles XVIII i XIX*. Barcelona: Grup Promotor d'Ensenyament i Difusió en Català.
- Villanueva, Joaquín. 1821. *Viage literario á las iglesias de España [...]. Año 1806*, tom VII. València: Imprenta de Oliveres.

Jordi Ginebra
Departament de Filologia Catalana;
Universitat Rovira i Virgili
Avinguda Catalunya, 32
43002 Tarragona (Espanya)
<https://orcid.org/0000-0002-8426-6548>

